

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “XƏZƏRİN GÖZ YAŞLARI” ROMANINDA SOSIAL GERÇƏKLİK VƏ MİLLİ KİMLİK PROBLEMI

Giriş. Əzizə Məmməd qızı Cəfərzadə Azərbaycan ədəbiyyatı və elm sahəsində görkəmli şəxsiyyət olub, tarixi romanlar, hekayələr və elmi araşdırmaları əhatə edən geniş yaradıcılığı ilə seçilir. O, ədəbi fəaliyyətə erkən başlamış, ilk hekayəsi on altı yaşında dərc olunmuşdur. İlk əsərlərinin qadağan edilməsi kimi çətinliklərlə üzləşməsinə baxmayaraq, o, inadla davam etmiş və Azərbaycan ədəbiyyatına mühüm töhfələr vermişdir. O, Xurşidbanu Natəvan, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət, Şah İsmayıl Xətai kimi şəxsiyyətlərə diqqət yetirərək XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini araşdırmışdır.

Əzizə Cəfərzadə romanları ilə yanaşı, həm də elmi tədqiqatlarla, xüsusən də klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və şifahi ənənələrin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. O, tarix boyu qadınların Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi töhfələrə işıq salmaqla, aşiq və şairlərin əsərlərini toplayıb nəşr etdirmişdir. Onun töhfələri yalnız ədəbiyyatla məhdudlaşmamışdır; o, qadınların hüquqlarının, təhsilin və xeyriyyə işlərinin təşviqində olduqca fəal iştirak etmişdir. Onun Azərbaycan mədəniyyətinə, dilinə və irsinə olan bağlılığı ona “Azərbaycan anası” və “Xalq yazıçısı” kimi fəxri adlar qazandırmışdır.

Bir çox tarixi romanların müəllifi olan Azərbaycanın xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə öz əsərlərində xalqın milli-mənəvi dəyərlərini bədii şəkildə əks etdirmişdir. Milli-mənəvi bütövlük problemi yazıçının “Bakı-1501”, “Gülüstandan əvvəl”, “Xəzərin göz yaşları”, “Zərrintac-Tahirə” kimi romanlarında öz ədəbi təcəssümünü tapmışdır. Bu əsərlərdə dövrün bir çox problemlərinə yer verilsə də, yazıçı vətənin bölünməsi, milli-mənəvi bütövlük probleminə diqqət yetirməyə çalışır və bu problemləri qiymətləndirmək üçün tarixi-siyasi hadisələri təsvir edir. Müəllifin tarixi hadisələri və faktları yaxşı bilməsi ona qəhrəmanların bənzərsiz obrazlarını yaratmağa imkan verir ki, bu da onun romanlarının bədii dəyərini artırır. Müəllif bir tərəfdən problemi hadisə və şəraitin ədəbi obyekt kimi təqdim edir, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı obrazların və personajların daxili mənəvi dünyasının inkişafı fonunda onu açmağa çalışır.

Əzizə Cəfərzadə sovet siyasi rejimində yaşasa da, onun tarixi mövzuda yazdığı roman və hekayələrində ideoloji pozuntular, fərsətçilik, siyasi aşırıqlar yoxdur. Əksinə, o, milli problemlərin həllində maraqlı idi, sovet siyasi rejiminin qadağan etdiyi mövzulara, problemlərə, şəxsiyyətlərə müraciət edirdi.

Bütün ömrünü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, onun öyrənilməsinə və geniş ictimaiyyətə çatdırılmasına həsr edən Əzizə Cəfərzadə 2003-cü ildə dönüb gənclik illərində baş verən hadisələrə nəzər salır. Yazıçı “Xəzərin göz yaşları” hekayəsində 1938-ci ildə Stalin rejimi tərəfindən Azərbaycanda yaşayan cənubi azərbaycanlıların 3-4 gün ərzində İrana məcburi deportasiya edilməsindən bəhs edir. Romanda tarixi hadisələrdən estetik dillə bəhs edilir, oxuculara dərin empatiya ilə keçmişə müraciət etməyə imkan yaradılır. Bu cür əsərlərin öyrənilməsi tarixi hadisələrin insan həyatına təsirini dərk etməyə, keçmişdən ibrət dərsi almağa imkan verir. Bu kontekstdən, Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” romanında tarixi hadisələr bədii üslubda şərh edilərək aktual və elmi cəhətdən zəngin bir əsər təsiri bağışlayır.

Əzizə Cəfərzadə öz nəslədaşları içərisində bu mövzunu qələmə almış yeganə yazıçıdır. Hiss olunur ki, yazıçı bu hadisələri illər boyu öz içində gəzdirib və məqam yetişən kimi birnəfəsə kağıza köçürüb. Ömrünün sonunda hamıdan, hər şeydən vacib bildiyi üçün yazıb. Yazmasaydı, olmazdı. “Xəzərin göz yaşları” ağbirçək yazıçının, el anasının təlsiz soydaşlarına ağısıdır.

Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” romanında 1930-ci ildə “Stalinin fərmanı ilə Azərbaycanın Quzeyindən Güneyinə köçürülmüş soydaşlarımızın yaşadıkları faciələrin canlı müşahidədən qaynaqlanan kədərli mənzərələri əks olunmuşdur. Məlum səbəblər üzündən tarixçi alimlərin yazmağa cəsarət etmədikləri bu dəhşətli hadisənin xatirələrin işığında canlandırılması əsərin inandırıcılığını və oxunaqlılığını təmin etmişdir” [9, s. 21].

“Xəzərin göz yaşları” romanı sosial mühit kontekstində

Azərbaycan uzun müddət sovet əsarətinin təsiri altında olmuşdur. Bu hakimiyyət ağalığı özünü həm siyasətdə, həm tarixdə, həm də ədəbiyyatda nümayiş etdirmişdir. Belə ki, bədii əsərlərə qoyulan senzura bir çox mövzuların diqqət mərkəzindən kənarda qalmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin sonlarında dövlətimizin yenidən müstəqillik əldə etməsi cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, ədəbiyyatında da əsaslı dəyişikliklərin təməlini qoymuş oldu. İdeoloji çərçivələrdən qurtulan yazıçılar tarixin ayrı-ayrı dövrlərinə olan yanlış baxışı aradan götürməyə müvəffəq olurlar. Məhz bu səbəbdən, bu dövrdə bir çox tarixi əsərlər qələm sahiblərinin mövzu obyektinə çevrilir. Bu dövrdə tarixi mövzuda əsərlər yazan yazıçılardan biri də Əzizə Cəfərzadə idi. O, ədəbiyyatımıza ilk dəfə 38-ci ilin kütləvi deportasiyası mövzusunda “Xəzərin göz yaşları” adlı tarixi romanını gətirir. Roman yazıçının sağlığında dərc olunmuş sonuncu əsəridir [3, s. 17].

Müəllifin ölümündən bir il əvvəl, 2002-ci ildə qələmə alınan bu roman 1938-ci ilin keşməkeşli hadisələri nəticəsində mənəvi, siyasi baxımdan yaralanmış xalqın misilsiz iztirablarını və dözümlü ruhunu acı-acı əks etdirir. Romanın süjet xəttini izlədikcə “bədii mətnin daxili qatlarında yazıçının yaşadığı epoxanın şəxsiyyətinə yansıyan ədəbi, sosial və psixoloji təsirləri” [8, s. 24] aşkar şəkildə duyulur. “Xəzərin göz yaşları” romanında siyasi təlatümlərin dağıntıları arasında insanın dözümlülüyü canlandırılır. Bu romanda, hakimiyyətin hiylələri və tarixin

problemləri ilə taleyini dönməz şəkildə dəyişdirən adi insanların həyatı dərinlən araşdırılır. Stalin rejimi və bu dövrə damğasını vuran qəddar deportasiyalar fonunda cərəyan edən romanda itki, yerdəyişmə və sağ qalmanın canlı və heyranedicə təsiri əks etdirilir. O taydan bu taya bir parça çörək qazanmaq üçün gəlmiş güneyli soydaşlarımızı Stalinin göstərişi ilə üç-dörd günün içində məcburən İrana deportasiya edirlər. Bu prosesdə baş vermiş faciələr miqyası etibarilə heç də bir il əvvəlki repressiya dalğasından geri qalmırdı. Bu dəfə sadəcə insanların həyatı alt-üst edilmişdi, ana baladan, ər arvadından, nişanlılar bir-birindən əbədi olaraq ayrı düşmüşdülər. Əzizə xanım yazır ki, bu roman mənim bir yazıçı kimi fəryadımdır [1, s. 13].

“Əziz oxucum! Yadından çıxarma, sənin xalqının taleyində bir 38-ci il olub. Faciəsiylə heç də 37-ci ildən geri qalmayan 38-ci il olub millətimizin taleyində. ...Ana balasından ayrı düşəndə mələr demişik. O mələrtidən bu 38-in mələrtisi daha faciəli oldu. Millətin doğma torpağında vətəndaşlıq hüququ olmadı. Nəticədə pənahəndə olub qaldı”.

Roman oxucuya müraciətlə başlayır. 1938-ci ildə baş verən hadisələrlə bağlı Azərbaycan xalqının dərdindən, əzab-əziyyətli taleyindən, öz yurd-yuvasından, əbədi qaçqına-köçkünə, mühacirə çevrilməsindən danışılır. Millətin adı belə dəfələrlə dəyişilib. Musurman, tatar, azərbaycanlı, həmşəri, iranlı və s. Təkcə türk sözü dilə gətirilməyib. Vətəni bacardıqca parçalara bölüb millətin adını, milli məniyyətini, tarixini, sərhəd xətlərini, söz deyən şairlərini, ədiblərini unutdurmaq istəyiblər. Əsərdə bir həyətdə yaşayan insanların həyatı, çəkdikləri əzab-əziyyətləri təsvir olunub [2, s. 43].

Oxucuları keçmişin faciələrinə şahidlik etməyə dəvət etməklə, “Xəzərin göz yaşları” hər səhifəsində insan ruhunun möhkəmliyini və kollektiv kimliyimizi formalaşdıran danışılmamış hekayələri yada salır. Mahiyyət etibarilə əsər sadəcə bir roman deyil; ədəbiyyatın, tarixin ən qaranlıq guşələrini işıqlandıran əbədi-bədii sübutdur. Bu əsər də keçmişin izlərini bədii-ədəbi dillə təsvir etmək məqsədi daşıyırdı.

Xəzər dənizinin suları bu dövrün kədərini və ağrısını əks etdirən təlatümlərlə doludur. Göz yaşları torpaqdan dənizə axan parıldayan cığırılar kimi təsvir edilmişdir. Bu obraz insanların öz vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində qalan ağrıların və acıların simvoludur. Dəniz həm hüsur, həm də kədər mənbəyidir, insanları əhatə edən ədəbiyyət və dəyişikliyin simvoludur.

Xəzərin göz yaşları tarixin izi olaraq qalır və bu izlər keçmişdən miras kimi gələcək nəsillərə ötürülür. Bu əsər bizə bəşəriyyətin əzabını, müqavimətini və ümidini anlamağa imkan verir. Keçmişin əks-sədasını bu günə daşıyır, gələcəyə bir not buraxır: Vətən içimizdəki hissdır, hekayətdir, heç vaxt unudulmayacaq bir xatirədir.

Bütövlükdə, romanda Azərbaycan yazıçılarının senzura qarşısında dayanıqlılığı və ədəbiyyat vasitəsilə Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin qorunub saxlanmasına verdiyi töhfələr əks olunub. Həmçinin, yazıçı müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında əldə edilən irəliləyişləri, keçmiş mübarizələri xatırlamağın və onlardan dərs almağın vacibliyini vurğulayır.

“Xəzərin göz yaşları” romanının ən diqqətçəkən cəhətlərindən biri tarixi hadisələrin emosional və psixoloji mürəkkəbliklərini özündə cəmləşdirmək bacarığıdır. Ədəbi-bədii obyektivdən Cəfərzadə məcburi deportasiyaların mənəşəsində qalan fərdlərin və icmaların yaşadığı sarsıntı və travmanın parlaq mənzərəsini əks etdirir. Romanın personajları oxucunun tarixi konteksti daha dərinlən dərk etməyə imkan verən siyasi qərarların və ixtiyari hərəkətlərin bəşəri dəyəri ilə anlama biləcəyi əsasən çevrilir.

Əsil faciə isə Günev Azərbaycandan bura gələnlərin və bir şəkildə burada ya evləndi, ya da evlənəcəyi insanlarla aralarında ayrılıq çıxacaq olan insanların faciəsidir. Pedaqoji Universitetin məzunu olan Əsmər, sevdili sinif voldaşı və nisanlısı Səfərdən ayrıldığı üçün həsrətə dözməyib özünü vandırır, kimisi özünü dənizə atır, kimisi aclıqdan ölür. Yazıq, kimsəsiz Hafisə sürgün edilməmək üçün ölümü seçərək özünü qatarın altına atır, 90 yaşlı Məşədi Gülsüm ömrünün son günlərini gəmidə can verərək başa vurur və cəsədi balıqlara yem olur.

Bundan başqa, Cəfərzadənin simvolizm və obrazlılıqdan istifadə etməsi romanın tarixi zəmində bədii dərinliyini zənginləşdirir, xalqın duyğu və hisslərini əks etdirir. Əsərin adında da təəssüm olunan təkrarlanan “göz yaşları” motivi kollektiv kədər və möhkəmliyin güclü simvoluna çevrilir. Hər bir göz yaşı təkcə personajların fərdi ağrısını, acısını deyil, həm də ədalətsizlik və köçkünlüklə mübarizə aparan bütöv bir xalqın səssiz fəryadını əks etdirir.

Romanda şəxsiyyət və mənsubiyyətin tədqiqi tarixi hadisələrin təsvirinə daha bir bədii mürəkkəblik qatır. Cəfərzadə öz evlərindən ayrı düşən və yaşamaq üçün başqa yerlərə getməyə məcbur qalan personajların təcrübələri vasitəsilə mədəni irsin, itkilərin və köklülük hissi həsrətinin nüanslı dinamikasında öz hisslərini əks etdirir. Bu nəzəri araşdırma oxucuları tarixi travmaların fərdi və kollektiv şəxsiyyətlərə davamlı təsiri haqqında düşünməyə səsləyir.

Üstəlik, “Xəzərin göz yaşları” romanı ədəbiyyatın tarixə şahidlik edən bir vasitə kimi qüdrətinin sübutudur. Keçmişin səssiz əhvalatlarına səs verməklə roman nəsillər arasında körpü rolunu oynayır, əziyyət çəkənlərin xatirələrinin qorunub saxlanılmasını və ehtiramla yaşadılmasını təmin edir. Bu mənada, Cəfərzadənin yaradıcılığı sırf hekayəçiliyi üstələyir, tarixi qorunub saxlanılması və yad edilməsi formasına çevrilir [2, s. 48].

Daha geniş nöqteyi-nəzərdən, “Xəzərin göz yaşları” romanı həssas və çətin mövzuları empatiya ilə həll etməklə, Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin qobeleninə öz töhfəsini verir. O, çətin həqiqətlərlə üz-üzə gəlməkdə, empatiya yaratmaqda və tarixin və bəşər təcrübəsinin mürəkkəbliyi haqqında dialoqun təşviqində ədəbiyyatın rolunu nümunə göstərir.

Romanın bədii dərinliyini nümayiş etdirən cəhətlərdən biri də tarixi travma qarşısında insan duyğularının incə təsviridir. Cəfərzadə məcburi deportasiyaların qarmaqarışıqlığına tuş gələn personajların yaşadığı duyğuların mürəkkəb təəssümünü əsərdə detallı şəkildə təsvir edir. Kədər və ümitsizlikdən ümidə qədər, roman insanın çətinliklərə verdiyi reaksiyaların geniş spektrini əhatə edir. Cəfərzadə canlı təsvirlər və introspektiv roman vasitəsilə

oxucuları itki, yerdəyişmə və qeyri-müəyyənliklə mübarizə aparan personajların daxili mübarizələri ilə empatiya yaratmağa səsləyir [7, s. 45].

Bundan əlavə, romanın quruluşu və ədəbi texnikası onun bədii məziyyətinə kömək edir. Cəfərzadə zəngin və immersiv oxu təcrübəsi yaratmaq üçün keçmiş və indiki, şəxsi və kollektiv tarixləri birləşdirərək hərtərəfli yanaşmadan istifadə edir. Xatirələr və bir-birinə toxunmuş süjet xəttləri romana dərinlik və mürəkkəbliyə qataraq yaddaş, sarsıntı və zamanın ötməsi kimi mövzuların daha dərinlənəndən araşdırılmasına imkan verir [6, s. 28].

Dil və obrazlardan istifadə "Xəzərin göz yaşları" romanında bədii ifadəni daha da artırır. Cəfərzadə nəsrində poetik həssaslıqla, duyğu yaşantılarını canlandırmaq və emosional reaksiyalar oyatmaq üçün təlqinedici metaforalardan və canlı təsvirlərdən istifadə edilir.

Bundan əlavə, romanın tarixi kontekstlə əlaqəsi onun bədii bütövlüyünün təsbitidir. Cəfərzadə dövrün ictimai-siyasi reallıqlarını diqqətlə araşdırır və təsvir edir, romanı tarixi dəqiq çərçivədə əsaslandırır. Təfərrüata diqqət yetirilməsi təkcə hekayənin izahına orijinallıq qatmır, həm də oxucunun əsərə olan daha geniş tarixi baxış və anlayışını zənginləşdirir.

Roman emosiyaların təlqinedici təsviri, hekayə texnikası, dili və mövzu dərinliyi ilə Əzizə Cəfərzadənin bədii dünyagörüşünə və ədəbi şücaətinə güzgü tutur.

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd oluna bilər ki, Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı tarixi hadisələrin məharətlə bədii ifadəsini, əzab-əziyyət, dözümlülük, ədalət axtarışının əsaslarını cəlbədicə bir şəkildə birləşdirmişdir. Roman öz təlqinedici obrazları, mövzu dərinliyi və emosional rezonansı ilə təkcə tarixin müəyyən bir dövrünü işıqlandırır, həm də oxucuları itki, şəxsiyyət və insan ruhunun davamlı gücü kimi zamansız mövzularla daha dərinlənəndən tanış edir.

Sovet dövründə repressiyaların cəmiyyət üzərində yaratdığı dərin təsir nəticəsində yaranan kollektiv yaddaş, bu gün müasir Azərbaycan ədəbiyyatında və tarix yazıcılığında geniş şəkildə öz əksini tapmaqdadır. Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı kimi əsərlərdə Sovet dövründə yaşanan faciələrin necə dərinlənəndən iz buraxdığı və cəmiyyətin sosial-siyasi təbəqələrində uzunmüddətli təsir göstərdiyi vurğulanır. Bu kimi əsərlərdə təkcə repressiyaların təsiri deyil, həm də insanların bu dövrə qarşı dirəniş ruhu, milli kimliyin qorunması uğrunda apardıqları mübarizə də təsvir edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babazadə A. Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarixi və bədii gerçəkliyin inikası, PhD Thesis, Khazar University, Azerbaijan, 2021
2. Babazadə A. Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" əsərində repressiyanın inikası. AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin "Axtarışlar" jurnalı, 2017, № 4.
3. Cəfərzadə Əzizə. Seçilmiş Əsərləri. VII cild. Bakı: Elm və təhsil, – 2021
4. Cəfərzadə Əzizə. Seçilmiş əsərləri. VIII cild. Bakı: Elm və təhsil, – 2021
5. Həsənov Ə. **Sovet ideologiyası və Azərbaycan cəmiyyətinin transformasiyası**, Bakı: Şərq-Qərb, – 2013
6. Kənan Hacı. 37-dən sonrakı faciə: 38 deportasiyası, Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı üzərinə qeydlər, "Ədəbiyyat qəzeti", 17 sentyabr 2022
7. Sadıxov İ. **Sovet mədəniyyət siyasəti və Azərbaycan ədəbiyyatına təsirləri**. Bakı: Elm və təhsil, – 2015
8. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı: Nurlar. – 2019. – 312 s.
9. Sultanlı Vaqif. Tarixi yaddaş və bədii düşüncə axarında, Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli, Bakı: Nurlar, – 2022, s.8-23

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Əzizə Cəfərzadə, roman janrı, tarixi roman, repressiya

Keywords: Azerbaijani literature, Əzizə Cəfərzadə, novel genre, historical novel, repression

Ключевые слова: азербайджанская литература, Азиза Джафарзаде, жанр романа, исторический роман, репрессии

Summary

Literature plays a crucial role in documenting a nation's past and passing it on to future generations. In various works of Azerbaijan's People's Writer, Əzizə Cəfərzadə, the social and moral consequences of repression are intricately depicted, presenting them both as a part of history and as a call for today's generations to preserve national identity and remember the past. Her novels portray the fear, pressure, and despair experienced by society and individuals while also reflecting the spirit of resistance against these oppressions. This is of great significance in the reformation of national identity, reconciliation with the past, and drawing lessons for the future. The novel *Tears of the Caspian* sheds light on the essence of the wave of repression during the Soviet political regime. Based on the events she witnessed, the author creates a realistic and convincing portrayal of these tragedies.

Резюме

Литература играет важную роль в документировании прошлого народа и передаче его будущим поколениям. В различных произведениях Народного писателя Азербайджана Азизы Джафарзаде подробно изображены социальные и моральные последствия репрессий, представленные как часть истории, а также как призыв к современному поколению сохранять национальную идентичность и не забывать прошлое. В её романах описываются страх, давление и отчаяние, которые переживало общество и отдельные личности, а также отражается дух сопротивления этим угнетениям. Это имеет большое значение для восстановления национальной идентичности, осмысления прошлого и извлечения уроков на будущее. Роман *Слёзы Каспия* раскрывает суть волны репрессий в период советского политического режима. Основываясь на событиях, свидетелем которых она была, автор создаёт реалистичную и убедительную картину этих трагедий.